

Т. Б. Артеменко,

методист навчально-методичного центру психологічної служби комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

ВІЙНА І МИ: ІСПИТ НА ПРОФЕСІЙНУ ЗРІЛІСТЬ

Військовий конфлікт на території нашої держави продовжує бути травмівним чинником для всього українського суспільства, а особливо для дітей та підлітків. Психічне і психологічне травмування, поряд із іншими екстремальними руйнівними впливами, спостерігається нині, коли в Україні триває активна фаза війни. З самого початку безпекової кризи і до сьогодні працівники психологічної служби системи освіти Черкаської області разом з фахівцями інших галузей надають психосоціальної допомоги учасникам освітнього процесу та населенню, що постраждало внаслідок військових дій, в т.ч. вимушеним переселенцям, родинам, у яких є важкопоранені учасники АТО/ООС/війни чи які втратили близьку людину, іншим категоріям.

Для здійснення навчально-методичного супроводу такої роботи працівники навчально-методичного центру психологічної служби інституту розробляють та проводять **заходи щодо підготовки педагогічної спільноти до діяльності в умовах воєнної агресії**.

Журнал вже писав про серію тематичних сертифікованих занять, що відбулися восени минулого року для практичних психологів закладів освіти міста Черкаси, Черкаського регіону, Тальнівської, Канівської та Уманської територіальних громад. У цьому році навчальні активності продовжилися. Працівники психологічної служби та педагоги області мали змогу здобувати фахові знання під час проходження комплексних, пролонгованих та інших курсів підвищення кваліфікації.

На заняттях були представлені відомі світові та вітчизняні підходи і напрямки соціально-психологічної кризи та посткризової підтримки й допомоги, розглядалася тема втрат, аналізувалися особливості проживання горя дорослими і дітьми, а також специфіка психологічної допомоги людям, що втратили своїх близьких. Однією з ведучих стала тема безпеки освітнього та життєвого середовища. Проблема міграції населення, освітніх втрат та пов'язаної з цим цілої низки соціальних та психологічних викликів знайшла своє відображення в системі лекцій, семінарів та практикумів.

Учасники навчання регулярно відпрацьовують навички надання психологічної допомоги дітям із травмівним досвідом, опановують програми індивідуальної та групової психологічної допомоги дітям та дорослим, що пережили або переживають стрес та кризу. В роботі застосовуються методи травмофокусованої, когнітивно-поведінкової, позитивної психотерапії, практичні інструменти корекційно-розвиткового та просвітницького спрямування. Значна увага продовжує бути зосереджена на загальних положеннях та принципах психологічної реабілітації, на використанні світових стратегій для створення вітчизняної системи психологічної допомоги в часи війни.

Психологи і соціальні педагоги і надалі практикують такі види колегіальної взаємодії, як **інтервізія та супервізія**. Ці методи дають можливість ефективно використовувати наявні знання і досвід професійної команди або експертів з різних команд фахівців, надають потрібну підтримку спеціалістам під час роботи в умовах кризи. Учасники таких навчань додатково «озброюються» методичними розробками працівників центру, матеріалами програм, електронними

посібниками, тематичними відеозаписами, практичними кейсами. Ведучими темами інтервізійних та супервізійних зустрічей стали наступні: освітні втрати та розриви і їх подолання, апатія, депресивні стани дорослих і дітей, тривожність, obsесивно-компульсивні та постстресові розлади, самопошкоджуючі тенденції, відсутність мотивації до навчання, переживання горя внаслідок втрати значущих близьких, втрати майна, житла, усталених контактів та активностей, емоційне вигорання та професійна деформація спеціалістів, межові стани.

Поряд із навчальними активностями **працівники психологічної служби створювали творчі продукти**, які були презентовані на різних рівнях – на рівні місцевої громади, обласному та всеукраїнському рівнях.

Так, вже не перший рік проходить **Всеукраїнський конкурс авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів «Нові технології у новій школі»**. Цьогоріч учасники змагалися у номінації «Профілактичні програми».

Назвемо **кращі роботи, які перемогли на другому, обласному етапі конкурсу**:

1. «Люблячі батьки – щасливі діти», автор Любова Похил, м.Сміла;
2. «Твої дії – ключ до власної безпеки», автори Валентина Кот, Катерина Русин, с.Хутори Червонослобідської сільської громади;
3. «Формування резильєнтної поведінки підлітків в цифровому та життєвому просторах», автори Юлія Битько, Інна Дорофій, м.Черкаси;
4. «Я в безпеці», автор Тетяна Іванова, м.Сміла;
5. «Впровадження технік майндфулнес для регуляції стресостійкості учнів підліткового віку», автор Віта Браславська, смт Цибулів Монастирищенської міської громади;
6. «Дорога пізнання», автор Ольга Дула, с.Чорнявка Леськівської сільської громади.

Інститутом також традиційно проводився **обласний конкурс на кращий електронний освітній ресурс. Серед робіт психологічного та соціально-педагогічного спрямування, які відібрало журі конкурсу, згадаємо наступні**:

1. «Інтерактивний підручник з психології. 5 клас НУШ», автор Оксана Михайленко, м.Ватутіне;
2. «Перші кроки до успіху», автор Леся Константинова, с.Мошни;
3. «Дидактичні ігри : на допомогу соціальним педагогам», автор Юлія Шахрай, с.Соколівочка Тальнівської територіальної громади;
4. «Психологічна служба Лукашівського НВК: вебсайт», автор Людмила Папушина, с.Лукашівка Чорнобаївської територіальної громади.

Також ми підготували **огляд матеріалів з практичної психології та соціальної педагогіки, представлених на обласній виставці-конкурсі «Нова українська школа Черкащини»**.

Учасники конкурсу доклали чимало зусиль та створили багато якісного і корисного продукту. Найважливіші роботи були відзначені, а авторські напрацювання взяті в роботу. Порадувало СЕЕН (соціально-емоційне навчання), антибулінгові практики, робота з внутрішньо переміщеними і, несподівано, розвиток фінансової грамотності. Було представлено чимало робіт по арттерапії, також цьогоріч учасники

потурбувались про покращення навчальної мотивації та налагодження продуктивних контактів між усіма освітніми суб'єктами.

Назвемо роботи, які вибороли призові місця:

- «Досвід надання психологічної підтримки внутрішньо переміщеним особам в закладі освіти», автори Ольга Орлова, Олена Козова, м.Сміла;
- «Енергія, яка змушує дитину діяти», автор Людмила Пехітова, с.Березняки;
- «Планета фінансових геніїв», автори Наталія Коваль, с.Руська Поляна, Валентина Кот, с.Хутори, Наталія Попович, с.Леськи, Вікторія Донець, с.Степанки;
- «Психологічна допомога учасникам освітнього процесу в умовах війни», автори Тамара Ткаліч, Ірина Прудченко, м.Канів;
- «Психологічна підтримка в умовах війни: думки, інструменти, практики», автори Леся Бойчук, Ірина Гичка, Любов Похил, м.Сміла;
- «Люблячі батьки – щасливі діти», автор Любов Похил, м.Сміла;
- «Твої дії – ключ до власної безпеки», автори Валентина Кот, Катерина Русин, с.Хутори;
- «Перші кроки до успіху», автор Леся Константинова, с.Мошни;
- «Тренінгові заняття з курсу «Здоров'я, безпека, добробут» для 5-го класу в рамках інтеграції Хібукі-терапії та програми СЕЕН», автор Дарія Гнатко, м.Сміла;
- «Булінг у школі. Робота психологічної служби з батьками», автори Людмила Козюра, Оксана Тараненко, с.Білозір'я.

Не обійшлося і без побажань щодо покращення змісту робіт, які надійшли на виставку-конкурс.

Науково-педагогічна спільнота домовилася, що через російську агресію у нас **припиняється цитування російських вчених** та історичних, культурних, літературних та інших постатей. Російські джерела не включаються до бібліографії. Так само не прийнято вживати в кейсах ворожі топоніми і інші означники приналежності до сср чи рф. Ми не згадуємо у навчальних чи виховних матеріалах річку Волгу чи героя Павку Корчагіна, не захоплюємось вченням Альфріда Ленгле чи Шалви Амонашвілі. Прикро, але мусимо визнати, що такі відомі психологи зі світовим іменем, як Ленгле чи Кернберг, зарекомендували себе на своїх останніх семінарах не з кращого боку, толеруючи військову агресію рф і порушуючи благополуччя навчального простору групи. Також вельми неоднозначною виглядає постать російського вченого Амонашвілі. Він є членом російської Академії освіти та людиною, яка після захоплення Сходу нашої країни та анексії Криму сказала - «Путін – особливий правитель. Я не можу щось погане про нього говорити. Те, що хоче Путін, чудове». Ми не можемо більше цитувати ворожі ідеологеми, подібні цій. Занадто дорого ціну платить наш народ зараз за право свого існування. Давайте знайдемо власні національні цінності, давайте звернемо на них увагу. У нас їх не бракує. Тому цитуємо наших науковців, наших літераторів. Якщо це іншомовне джерело, варто пильнувати цінності, які там пропагуються. Про це домовилась українська наукова спільнота, такою є сучасна дослідницька етика, ми - її частина, тож закликаю до осмисленого творення і розуміння свого внеску у загальну справу.

Далі пройдемося стежинами «народної психологічної творчості». Мова йтиме про **фахові ляпи, про етику і авторську етику**.

Перевірка робіт на наявність **плагіату** програмою Fastfine, на жаль, занадто часто закінчувалася рухом стрілки у бік сектору «плагіат, високий відсоток». Тож, до оцінювання подавалися лише ті роботи, які пройшли перевірку на оригінальність.

Наступний камінь спотикання спеціалістів - **гіпердіагностика**. Ми знаємо вислів про те, що якщо в першому акті на стіні висить рушниця, то в останньому

акті вона має вистрілити. Тому якщо спеціаліст наважився провести діагностику тривожності чи виявити випадки знущань у класі, то як потім ці результати «вистрілюють»? Якою була потреба такої діагностики? Яким чином результат доноситься дітям? Що робити з виявленими випадками насильства – у випадку, якщо дитина, скажімо, відкрито про це написала? Адже часто так виходить, що психолог чи соціальний педагог проводить діагностику заради діагностики. Але діагностика – це не область «чистого мистецтва», «мистецтво заради мистецтва». Опитування, тестування, анкетування та інші види діагностики ми застосовуємо як допоміжний, а не основний інструмент у своїй роботі.

Недопустимим є також **порушення етики під час опитувань**, коли спеціаліст спонукає дітей свідчити проти своєї сім'ї на предмет симпатії до оковитої, чи, приміром, проти сімей своїх друзів - на предмет насильства в родині. Тому часом діагностика виглядає не лише надлишковою, а й не вповні морально вивіреною.

Також в роботах було помічено таку **тривожну тенденцію, як схвалення, адвокація насильства і страждань**. Зацитую одну з робіт: "Всяка важка ситуація, яка приносить страждання, тільки тоді має сенс, коли вона робить людину кращою, тобто має розвиваюче і навчальне значення". Аж ніяк. Ні жодне страждання не має сенсу ні феноменологічно, ні з точки зору вторинних надбань. Апологетика страждань – це філософія невротика, і пояснюється вона звичайним захисним механізмом ідентифікації з агресором, або так званім стокгольмським синдромом, який діє за принципом – «якщо не можу протистояти насильству, то мушу його прийняти і полюбити».

Перейдемо до аналізу **неграмотно сконструйованих, однак, вельми популярних у фаховому середовищі вправ**.

Вправа «Моделі безпечної поведінки». Учасники спочатку створюють поведінкові моделі, потім один у одного їх руйнують, а потім розповідають, що відчували, коли дивились на своє поруйноване дітище. Справді, коли руйнують твою працю, це завжди неприємно. Це аксіоматично. Тоді для чого такі експерименти? Який навчальний чи виховний зміст вони несуть? Відповідь – ніякого. Окрім стресу, який супроводжує вправу, ніяких інших психологічних феноменів ми не спостерігаємо. Натомість можна було би створити ці самі і моделі і поділитися між командами, чим моделі схожі і чим вони відрізняються.

Вправи «Але ж ти молодець» та «Не хочу хвалитися, але...». Ми нібито хвалимо учасника – і відразу ж поміщаємо його в «мінус». Тобто, застосовуємо емоційні гойдалки – такий прийом ніяк не стабілізує стан учасника, скоріше, навпаки. Поряд з цим гуманістично орієнтована роджеріанська позиція передбачає безумовне прийняття іншого, тож, якщо зробити цю вправу людиноорієнтованою, то вона звучатиме наступним чином - «Хочу похвалитися!...». Саме так, без різних «але».

Вправа «Фігура монстра». Вправа, яка кочує з року в рік з одного методичного посібника до іншого. Протагоніст «збирає» «фігуру монстра», яка складається «з усього поганого, злого, агресивного, що є в кожному учаснику гри». Для підсилення ефекту такого монстра ще можна, скажімо, запустити в космос, щоб «назавжди» його «позбавитися». Що ж відбувається насправді? Проводячи таку вправу, фахівець має розуміти, що він вдається до розщеплення психіки учасників і запускає руйнівні дезінтеграційні процеси. Замість такої «боротьби» з «неправильними рисами» набагато продуктивніше можна було б застосувати прийом позитивної реінтерпретації, взятий з позитивної психотерапії. Адже ми розуміємо, що будь-які прояви поведінки мають свій часто прихований

смысловий функціонал і спрямовані на відповідні потреби. Тож, дослідити корисну функцію так званої «негативної» риси буде набагато продуктивнішим, аніж символічно її «відтинати», знищувати. Адже тінювий потенціал особистості часто якраз і є тим невиявленим, неоприятним ресурсом, який надає енергію для змін.

Емоційний етюд «Левеня гнівається». Мавпи «постійно глузують, передражняють левеня, кидають у нього нестигли кокоси». Дітям по черзі пропонується побути «в шкурі» левеняти та погніватись у відповідь. Як бачимо, автори вправи пропонують змодельовати ситуацію наруги у групі. Вправа носить явний антигуманістичний зміст і її призначення загалом не зрозуміле.

Програма «роботи зі страхами». Включає п'ятнадцять занять. По ходу занять ніхто не вибуває, група продовжує працювати, навіть, якщо припустити, що хтось «подолав» свій страх вже на першому занятті, що цілком ймовірно. Діти мусують тему страху, знову й знову в нього занурюються, проживають заново, всіляко метафорично відтворюють та «мужньо» долають. Така штучна актуалізація дитячих страхів, та ще й в умовах групи, замість «долати» страх може цілком його «запустити» як актуальний процес. Тому при побудові подібних програм не варто забувати про баланс фрустрації і підтримки, а також зважити на природне різноманіття емоційних станів, які проживає людина, та потурбуватись про їх екологічне відтворення у форматі занять.

Вправи на «підглядання» - «Читання чужих листів» та «Дверна шпара». Очевидно, що вправління у підгляданні є прикладом кричуще неетичної поведінки і не може бути ніяк застосовано у роботі з дітьми.

Також деякі автори звернулися до **жанру професійної сповіді**. Це сміливий крок, і це про рефлексію. Однак, не у випадку, коли спеціаліст пише про свою неприязнь до клієнтів та свою недовіру до оточуючого світу. Це ніяк не може бути корисним ні для клієнтів, ні для спеціалістів. Такі речі мають виноситись автором на особисту психотерапію чи на супервізію.

І останнє - про **«знахідки» «авторського» правопису**. Наразі можна застосувати численну кількість IT-помічників, які приберуть з тексту ваші граматичні помилки. До прикладу, Grammarly - сервіс з поліпшення письмової комунікації. Перевіряє правопис, редагує тексти. Адже тексти з помилками правопису журі конкурсу не розглядає.

Отже, підсумуємо наші спостереження у вигляді **рекомендацій**.

1. Найперше - беремо до уваги вимоги дослідницької і професійної етики та не користуємось джерелами країни-агресорки, не цитуємо ворожих ідеологем, не застосовуємо топонімів та інших означників від наших сусідів. Натомість **віднаходимо належні вітчизняні чи іншомовні відповідники і у своїй роботі опираємось на них**.

2. Не діагностуємо та не робимо втручань за принципом «чим більше, тим краще». Діагностичний та прикладний інструментарій не може бути сконструйований чи застосований таким чином, що порушує принципи добровільності, конфіденційності, благополуччя та інші провідні принципи етики і деонтології у роботі психолога і соціального педагога. Застосування певних методик, методів і технологій є великою етичною проблемою, що породжує цілу низку інших: по-перше, часто відбувається застосування невалідизованих, неадаптованих методів і методик; по-друге, має місце неналежне інформування клієнта про результати проведеної роботи, тобто, воно або відсутнє, або подане некоректно, так, що клієнт не знає, що з такою інформацією робити, або навіть дані про проведену роботу надаються третім особам, що є неприпустимим. Разом з тим, вітчизняне законодавство не передбачає презумпції психологічної таємниці чи

анонімності, тому спеціаліст повідомляє правоохоронні органи про певні типи злочинів чи виступає експертом на вимогу судових інстанцій. Але навіть за таких умов працівник психологічної служби дбає про оптимальне вирішення дилеми стосовно конфронтуючих принципів законслухняності спеціаліста і благополуччя клієнта. Адже розголошення таємниці клієнта може спричинити непоправні наслідки для стану емоційного благополуччя людини чи навіть призвести до катастрофічних наслідків, як от суїцид чи інші непоправні дії. Тому будь-які рішення, які стосуються етичної складової професії, потребують неабиякої виваженості та чіткого розуміння наслідків професійних вчинків. Тож, **стежимо за дотриманням етичних норм і принципів у застосуванні робочого інструментарію, а також при взаємодії з замовниками послуг, керівництвом, державними органами влади, правоохоронними органами**.

3. Не використовуємо навчальних кейсів, під час реалізації яких моделюються ситуації із застосуванням насильства, газлайтингу, маніпулятивних транзакцій, дисоціюючих впливів, негативних «погладжуваль» та інших неекологічних прийомів. **Практичні завдання будемо за принципом актуалізації позитиву, довіри до досвіду клієнта, опори на ресурс**. При цьому **унікаємо ситуацій, що породжують сум'яття, фрустрацію, розщеплення та інші негативні наслідки**.

4. **Уважно дбаємо про благополуччя власного психічного простору**. Відслідковуємо базисні емоційні позиції на предмет «окейності», психологічного здоров'я, видів і способів психічних захистів. Особливої уваги потребують т.зв. низькоадаптивні психічні захисти – проєкція (приписування іншим речей, яких я не визнаю в собі), інтросекція (бездумне поглинання чужих настанов, почувань, світосприйняття), проєктивна ідентифікація (несвідоме примушування іншого до дій, на які я сам не наважуюся), ідентифікація з агресором (потурання насильству), тощо. Для підтримки психічного здоров'я звертаємось за супервізією чи психотерапевтичною допомогою, залучаємось до груп самодослідження чи інтервізійних груп. Нагадуємо, що **баланс теорії, практики під супервізією та особистого досвіду є заявленим принципом ЄвроПсі**.

У контексті загальнодержавної теми компенсації освітніх втрат інституту долучився до розроблення відповідних стратегій.

Готуючись до **концептуалізації соціально-емоційного аспекту відновлення освітніх втрат і розривів**, працівники навчально-методичного центру психологічної служби проаналізували, насамперед, освітні програми ЮНЕСКО, і, поряд з цим, специфіку власної методичної практики в області та потреби спеціалістів.

Звернемо увагу, насамперед, на психосоціальні наслідки освітніх втрат. Ми розуміємо, що війна завдала руйнівного впливу на освітній процес та похитнула емоційне благополуччя вчителів, учнів і батьків. Очевидно, що відновлення навчальних і емоційних втрат має будуватися на ефективних і доказових стратегіях.

Говорячи про кризу та пов'язані з нею шкільні складнощі, зазначимо, що вони впливають як на навчання, як це відмічають Vogel and Schwabe (2016) та Diamond (2013), так і на самосвідомість та соціальну обізнаність учасників освітнього процесу. В умовах кризи та стресу ми можемо спостерігати відсутність здатності будувати та підтримувати стосунки, бути ефективним та демонструвати адаптивну поведінку. Це стосується як дітей, так і дорослих. Щоб відновлення навчання було успішним, варто зробити акцент на соціальних уміннях, позитивній саморегуляції та ефективному застосуванні ментальних функцій.

Вчителі, так само, як і діти, переживають стрес через катастрофічні події в Україні. Тож, окрім підтримки

благополуччя своїх учнів, їм знадобляться підтримка та ресурси, щоб керувати власним психічним здоров'ям і благополуччям.

У зв'язку з цим зробимо акцент на соціально-емоційному навчанні.

Більшість вчителів потребуватимуть спеціалізованої підготовки щодо відповідного розвитку SEL та стратегій пом'якшення наслідків (ЮНЕСКО, 2021b).

Дослідження показують, що найефективніші програми SEL включають чотири елементи:

- 1) послідовні дії, які скоординовано та зв'язано ведуть до розвитку навичок;
- 2) активні форми навчання, які дозволяють практикуватися та оволодівати новими навичками;
- 3) спеціально виділений час, витрачений на розвиток соціальних та емоційних навичок;
- 4) чітке визначення та націлювання на конкретні навички.

Підтримка вчительських ініціатив і практичних спільнот призведе до ефективнішого реагування на кризу: вчителі в усьому світі підкреслюють важливість співпраці та професійних стосунків з колегами для покращення практики викладання. Наразі є багато прикладів, коли вчителі об'єднуються віртуально, щоб підтримувати один одного через професійну та психосоціальну підтримку, включаючи мобільний коучинг і наставництво (ЮНЕСКО, 2020).

У контексті реалій та викликів воєнного часу **постала необхідність підготувати педагогів до роботи з наслідками травмивного досвіду**. Зокрема, вчителі мають не лише вміти розпізнавати симптоми травми, але й надавати школярам підтримку за допомогою консультацій (на які діти можуть бути запрошені разом з батьками) та за допомогою практик у класі (Панок В., 2015; Богданов С., 2015, 2021; Ройз С., 2022; Арцимеева Д. та ін., 2022).

Тому актуальною виявляється **задача надання допомоги освітянам у налагодженні системи покрової та дієвої підтримки на робочому місці, створення умов розвитку педагогічних та соціально-емоційних навичок**. Завданнями з реалізації основної мети можуть бути такі:

- 1) отримання основних знань з теорії стресу та його психофізіологічного впливу;
- 2) опанування алгоритму дій і розвиток хелс-орієнтованих компетенцій у кризових ситуаціях;
- 3) створення професійно дружнього, сприятливого для зростання середовища (Богданов С., 2021).

Програма професійного зростання та емоційної підтримки, яка дозволяє втілити названі завдання, є навчальною програмою для викладачів закладів освіти з протидії емоційному вигоранню в освітньому процесі та набуття базових навичок для подолання стресу на робочому місці. Програма складається з чотирьох кроків: 1) навчитися долати стрес самостійно; 2) допомагати колезі долати стрес; 3) організувати обговорення у формі діалогів у закладі освіти; 4) звертатися за супервізією, інтервізією та професійним коучингом.

Як бачимо, робота за програмою побудована саме за таким принципом – підсилення горизонтальної професійної складової у закладі освіти, що дає змогу розв'язувати складні професійні питання безпосередньо у середовищі колег. Таким чином, ідея співпраці в освіті на противагу усталеній практиці підпорядкування має на меті знизити емоційне навантаження на вчителя й у без того непростий період його праці (Детярєва О., Дрожжина Т., Калужна Г. 2021). Така програма є дієвим інструментом для реалізації стратегії компенсації освітніх втрат педагогів саме в ключі соціально-емоційного навчання.

Прикладом застосування різних підходів та інструментів компенсації освітніх втрат слугують **державні та недержавні проєкти**, які наразі

набувають популярності у середовищі освітян та серед громадськості.

Варто зазначити, що педагоги Черкаської області, починаючи ще з 2015 року, а саме від початку агресії російської федерації, **активно залучаються до різних програм SEL** (Харитоновна С., Артеменко Т., Брайченко Т., Якухіна Н., 2022). Практика групових супервізій та інтервізій (Артеменко Т., 2022), започаткована навчально-методичним центром психологічної служби інституту, стала вже впізнаним способом для вирішення складних професійних ситуацій. Вважаємо, що таку практику необхідно продовжувати, а також поглиблювати емоційну складову професійних активностей у вигляді самопідтримки (self care) та самопізнання (self discovery). Додамо, що для цієї мети працівниками центру були створені два сайти – один для школярів, інший – для педагогів (див. список джерел). На сайтах висвітлюється робота з практики подолання освітніх втрат та втрач саме через соціально-емоційне навчання для цих категорій.

Отже, висновки, які можуть слугувати основою для подальших роздумів і обговорень стосовно ефективної політики та практик для відновлення освітніх втрат, обертаються навколо чотирьох аспектів: здобуття знань, адаптація, формування психоемоційної стійкості та організація колегіальної взаємодії вчителів, що в цілому спрямоване на зміцнення системи освіти загалом.

Підсумовуючи викладене у статті, підкреслимо, що обласний центр продовжує роботу з навчання та супроводу практики спеціалістів психологічної служби, спільно вирішуючи складні задачі і кейси в роботі фахівців та формуючи зміст професійних активностей на майбутнє. Така робота має на меті максимально задовольнити потреби галузі у нинішній складний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Recovering lost learning: what can be done quickly and at scale? UNESCO COVID-19 Education Response. Education Sector issue notes. Issue note n° 7.4. June 2021. URL: <https://cutt.ly/C7gKo55>
2. Srinivasan Meena. Teach, Breathe, Learn: Mindfulness in and out of the Classroom. Parallax Press. Illustrated, August 10, 2014. 224 p.
3. Supporting teachers and education personnel during times of crisis. UNESCO COVID-19 Education Response. Education Sector issue notes. Issue note no. 2.2. April 2020. URL: <https://cutt.ly/W7gKqj8>
4. Богданов С. О., Залеська О. В., Федорець О. В., Ключко К. Є., Флярковська О. В. Професійне зростання та емоційна підтримка педагогів : навч.-метод. посіб. Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ. 2021. 54 с. : іл., табл. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/726816/1/psix71.pdf>
5. Детярєва О., Дрожжина Т., Калужна Г. та ін. Я (практикую) СЕЕН. Посібник для створення професійної спільноти: навч.-метод. посібник / за заг. ред. О. Елькіна, О. Марущенко, О. Масалітіної. Київ: Видавничий дім «Перше вересня», 2021. 48 с. URL: <https://cutt.ly/f7h9w13>
6. Дитина в часи війни: безпека, підтримка, допомога: СЕЕН. Компенсаторна освіта для педагогів. Сайт. 2023. URL: <https://cutt.ly/GwrWH0dx>
7. Зцілення травм війни: психосоціальний аспект / автор-упор. Т. Артеменко. Черкаси, КНЗ «ЧОІПОПП Черкаської обласної ради». 2022. 80 с. URL: <https://cutt.ly/47h3MOZ>
8. Керівництво з проведення інтервізій та супервізій / автор-упорядник Т. Артеменко. Черкаси: КНЗ ЧОІПОППЧОР, 2021. 42 с. URL: <https://cutt.ly/t7h8Ymv>
9. Моя психологічна стійкість. Кейс цифрових ресурсів для психологічної підтримки школяра. Сайт. 2023. URL: <https://cutt.ly/twrWKYJv>
10. Харитоновна С., Артеменко Т., Брайченко Т., Якухіна Н. Кризова підтримка учасників освітнього процесу: форми, методи роботи. Педагогічний вісник. 2022. № 4. С.8-10. URL: <https://cutt.ly/A7h3cYB>